

УДК 130.2

Лімонченко Віра Володимирівна
(Дрогобич, Україна)

ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Анотація: У полі уваги даної розвідки – осмислення зв'язків між культурологією та філософією, причому не тільки філософією культури, але філософією як такою. За цією проблемою стоять питання співвідношення науки і філософії і осмислення умов самозвіту, самоосмислення, самоідентифікації, що приводить до ствердження, що філософсько-метафізичної спрямованості культурологічного знання уникнути неможливо. Культурологія у ситуації самоідентифікації і осмислення себе не лишає філософію за власними межами, а підпорядковується філософській дисципліні, тобто є галуззю філософського знання.

Ключові слова: культурологія, філософія культури, класична і неklasична парадигми філософії, культура, наука.

Аннотация: В поле внимания этого исследования - осмысление связей между культурологией и философией, причем не только философией культуры, но философией как таковой. За этой проблемой стоят вопросы соотношения науки и философии и осмысления условий самоотчета, самоосмысления, самоидентификации, что приводит к утверждению, что философско-метафизической направленности культурологического знания избежать невозможно. Культурология в ситуации самоидентификации и осмысления себя не оставляет философию вовне, а подчиняется философской дисциплине, то есть является отраслью философского знания.

Ключевые слова: культурология, философия культуры,

классическая и неклассическая парадигмы философии, культура, наука.

Summary: The author pays attention to understanding the links between cultural studies and philosophy, not only the philosophy of culture, but philosophy itself. For this problem are issues such as science and philosophy and understanding of self-report conditions, self-understanding, self-identity, leading to the assertion that the philosophical and metaphysical orientation of cultural knowledge is unavoidable. Cultural studies in the situation of self-identity and self-understanding philosophy does not leave philosophy under its own borders, but is subordinated to the philosophical discipline, is a branch of philosophical knowledge.

Keywords: cultural studies, philosophy of culture, classical and nonclassical paradigm of philosophy, culture, science.

Однією із характерних ознак сучасної наукової свідомості є зростання досліджень, специфікація яких подається як культурологічна, причому ідентифікація культурології як культурології лишається проблематичною, що засвідчують численні варіативні визначення предмету та структури культурології. Сам цей факт не є унікальним – немає однозначності щодо визначення предмету і у математики, вік якої незрівнянно довготриваліший за культу-

рологію, існування якої триває трохи більше століття (однозначну дату, від якої слід вести існування культурології встановити не вважається можливим і це не є суттєвим для її ідентифікації – що не виключає постановку і такого дослідницького завдання). Правда, не слід забувати, що факт іменування феномену та факт його існування як такого ніколи не співпадають, до того ж не виключена можливість імпліцитного існування культурології – але не це є метою даних розвідок. Факт присутності культурології у інтелектуальному просторі засвідчується двома найбільш виразними формами – як навчальної дисципліни освітнього циклу і як особливої наукової галузі. Зрозуміло, що це не є сутнісно відмінні форми, але відмінності між ними існують – і у першу чергу у тому, що дискусійно-суперечливі проблеми у навчальній літературі не подаються експліковано, у той час як предметна визначеність культурології не так часто стає змістом наукових досліджень. Так, формулювання предмету культурології наводяться у словниково-енциклопедичних статтях (Драч Г. В., Міненков Г. Я., Овчиннікова Ю. А., Фліер А. Я. тощо) та підручниках (Гуревич П. С., Драч Г. В., Каган М. С., Радугін А. А., Розін В. М., Солонін Ю. Н. і багато інших) і тому розгорнутих обґрунтувань та експлікацій з цього питання у них не наводиться. Розгорнуто-дослідницький розгляд предмету культурології (або специфічності культурології як науки) можна знайти у працях Ахутіна А. В., Баткіна Л. М., Візгіна В. П., Межуєва В. М., Михайлова Ф. Т., Пелипенко А. А.

Найбільш розповсюдженим і беззаперечно стверджувальним є факт оформлення культурології на межі різних наук, внаслідок чого вона має комплексний міждисциплінарний характер і за самою своєю назвою спрямована на культуру як цілісне утворення. Саме тут і зафіксовується пізнавальна проблема, що є центром уваги даної розвідки. Феномен культури як культури (як понятійно-сутнісне розуміння) потрапляє у поле свідомої висловленої уваги з часів софістів і набуває свого розгортання на ґрунті філософії, що завершується введенням романтиком А. Мюллером терміну *Kulturphilosophie* – культурфілософія,

філософія культури – який набув широкого використання завдяки неокантіанцям Баденської школи. Філософія культури як галузь філософського знання і як специфічний напрямок філософії набула у ХХ столітті стрімкого розвитку, причому слід відмітити зростання уваги до культурно-історичної проблематики таких філософських галузей як гносеологія, епістемологія, філософія науки, методологія, онтологія, метафізика, що є новою у порівнянні з попередніми епохами ситуацією. Зафіксовані зміни у філософствуванні дозволяють обґрунтувати оформлення неklasичного типу філософії, що найяскравіше проявилось у переосмисленні проблематики буття та розуму (традиційніше – принципу тотожності мислення і буття), яке найчастіше пов'язується з усуненням євроцентризму (нормативності та лінійної поступальності розуму) та суб'єкт-об'єктної опозиції у пізнанні (наявності абсолютного спостерігача, відсторонено-трансцендентна позиція якого стає підставою істинності). Як наслідок – вибух інтересу до виміру різноманітності, вивчення строкатого історико-культурного матеріалу і оформлення цілої низки нових дисциплін (етнографії, що містить у собі комплексне багатовимірне знання, культурної та соціальної антропології, лінгвістики, семіотики, мистецтвознавства, релігієзнавства, культурної історії тощо), центрованих наукою про культуру, що за Л. Уайтом усувають філософію [див.: 9, с.15]. Ці науки тяжіють до емпірико-фактографічного знання, але, по-перше, сам факт оформлення будь-якої дисципліни вимагає понятійно-категоріальної мови – найчастіше вона складається шляхом перенесення понять та категорій із вже наявних мовно-наукових каркасів і задача детальної проробки її не ставиться, по-друге, досвідно-емпіричне знання у певному вимірі містить тенденцію до узагальнення і не може не виходити на теоретичний рівень. Досить достовірно бачиться теза про оформлення культурології як дворівневої науки про культуру, що засвідчено багатьма систематизаторами культурологічного знання, які відзначають наявність як теоретичної культурології (часом – теорії культури), так і прикладної (історія культури, етнографія (етнологія), мисте-

цтвознавство, соціологія культури тощо). Деякі дослідники розрізняють у культурології два профілі пізнання: власне культурологію як інтегративне знання про цілісний феномен культури у реальному історичному часі і соціальному просторі та культурознавство як сукупність часткових наукових дисциплін, що вивчають окремі підсистеми культури, спеціалізовані галузі діяльності (Межуєв В. М., Флієр А. Я.). Особлива проблемність виникає при осмисленні співвідношення культурології із усталеними і більш традиційними галузями знання – історією, мистецтвознавством, етнографією та філософією (у тому числі і філософією культури): чи культурологія надбудовується над ними, включаючи їх у себе як власні складові, чи виростаючи з них, відокремлюється як окрема наукова дисципліна, чи стосунки з ними оформлюються у якійсь інший спосіб? У полі уваги даної розвідки – осмислення зв'язків між культурологією та філософією, причому не тільки філософією культури, але філософією як такою.

Досить часто питання специфіки підходу до феномену культури на ґрунті культурології та філософії культури не ставиться і у такому випадку культурологія та філософія дисципліни є двома майже синонімічними іменуваннями однієї навчально-наукової дисципліни і підручники з назвою “Філософія культури” майже не відрізняються від підручників з назвою “Культурологія” або “Вступ до культурології”, показовими є зміни, що при цьому можна простежити – найчастіше розширюється розділ, присвячений типології культур і культурологія включає як осмислення універсально-сутнісного змісту феномену культури (теорію, філософію культури) і його функціонування (понятійно-концептуальний каркас), так і багатовимірні прояви (історико-культурну конкретику), правда існують і варіанти розуміння культурології як поступової кристалізації наукових знань про культуру, причому оформлення культурології як специфічної галузі гуманітарного знання відноситься до Нового часу (за цим прочитується синонімічність філософії культури і культурології) [6, с.19]. З таким розумінням співвідношення пов'язана теза, що культурологія формується,

виходячи з-під опіки філософії [5, с.5] і постає науковим знанням про культуру на відміну від філософського знання, культурологія переростає філософію, у той час як філософія (часом філософія культури) або є методологією культурології, або на відміну від культурології, що вивчає культуру у сукупності її цілісних історичних форм, ставить перед собою задачу розкрити сутнісні підстави і універсальні принципи культури як такої [3, с.527]. Правда, частіше все-таки задача осмислення цілісності культури не виводиться за межі культурології, що ускладнює її зв'язки з філософією.

Перше, що тут не можна не помітити: за цією проблемою стоїть загальна проблема співвідношення науки і філософії [8], питання розуміння сутності наукового знання (його характерних специфікацій, умов здійснення, пізнавальних можливостей і меж) і його співвідношення з іншими видами знання (філософії, мистецтва, містики, буденності). Особливо гостро і хворобливо стоїть питання зіставлення науки і філософії, деяким сучасним підсумком постановки у історії думки є декілька варіантів його експлікації. Перший варіант виходить з того, що наука є досконало-парадигмальною формою знання (знанням як таким) і розвинута філософія має стати наукою, проблема на свій лад поставлена О. Контом і Г. В. Ф. Гегелем і у наші дні знайшла своє завершення у тезі “кінець філософії” (моя позиція з цього приводу розгорнута у статті “Кінець філософії як ситуація людини” [7]). Другий варіант лишає за філософією власний, невичерпний іншими пізнавальними проектами зміст, але він висловлюється по-різному. Найбільш загально визнаний варіант: філософія є первинним лоном усіх форм знання, які виростають з неї і за філософією лишається як функція організаційної координації та синтезу, так і функція загального методу, на рівні духовно-практичного освоєння світу філософія виконує функцію самосвідомості (світоглядної рефлексії). Збереження цих функцій за філософією піддається сумніву у наші дні, на чому базуються і теоретичні відкидання філософії, що проголошується застарілою (занадто абстрактно-формальною і метафізичною), і практичні ігнорування, коли пізнаваль-

ні ресурси філософії ніяк не задіюються. Для культурологічної самоідентифікації є дуже показовим текст А. А. Пелипенка “На захист культурології”, розміщений на його сайті [10]. Розгорнути повномасштабну розмову у межах цієї розвідки неможливо, але звернемо увагу на те, що будується він як проголошення власної автономії культурології (до деяких ідей повернення попереду), але закінчується зізнанням, що ці роздуми можливо кваліфікувати як філософствування у гранично широкому смислі, правда, такий поворот відкидається як “лукавий та шахрайницький”, але аргументації не наводиться – різниця між культурологічним та професійно-філософським дослідженням вважається самоочевидною чесному науковцю. Дуже багатомовною є остання теза тексту: культурологія приймає від філософії естафету пояснення світу у його системному взаємозв’язку, тобто культурологія у наші дні робить те, що у попередні часи робила філософія, яка, як стверджувалось раніше, стає частковою сферою культури, зачिनеною на себе. Тут постає питання адекватної ідентифікації філософії, викладення смислу філософського знання досить часто лишається на рівні навчального предмету “марксистсько-ленінської філософії”, який був і не зовсім марксистським, і зовсім не філософією, але це відверне увагу від теми. Важливим і показовим є висновок про те, що культурологія сама починає виконувати те, що раніше вважалося завданням філософії – перефразуючи позитивістську тезу: культурологія сама собі філософія. Отже, на певному рівні свого становлення будь-яка форма знання постає перед завданням самоідентифікації, осмисленням своєї специфіки; і якщо першим кроком майже завжди постає предметна спрямованість, то наступний пов’язаний з усвідомленням предметної взаємозв’язаності, оскільки світ не є неорганічною сукупністю дискретних речей, більше нагадуючи цілісний живий динамічно-процесуальний феномен, і тоді специфіка типу знання визначається специфікою пізнавального погляду, що передбачає обернення пізнавальної роботи на власний спосіб розгортання – передбачає критико-рефлексивну роботу, що свідомо культивується саме філософією. Тут

зафіксовується ще один власне філософський, невичерпний іншими пізнавальними проектами зміст – здійснювати рефлексивну експлікацію першооснов можливості будь-якого знання. Найвиразніше це завдання поставив І. Кант, з ім’ям якого пов’язують переформатування догматично-метафізичної філософії (увага якою найбільшою мірою центрована предметом пізнання – світ, душа, Бог) на філософію критично-метафізичну, яка свідомо проробляє умови і способи можливостей пізнання: як тільки пізнання обмежується своїм що мислиться, воно стає наївно-догматичним, догматичну метафізичність усуває осмислення свого як мислиться. Якщо для XIX століття Кант розглядається мислителем, що усунув метафізику, то XX століття (М. Гайдеггер, Е. Кассіер, М. Бердяєв, С. Булгаков, С. Франк, Ж. Марітен тощо) чітко виявляє неодмінність метафізичного виміру там і тоді, коли у поле уваги потрапляють першопринципи, коли осмислюються питання самообґрунтування: на чому я стою, коли мислю так. І значить – доки є завдання самозвіту, самоосмислення, самоідентифікації, філософсько-метафізичної спрямованості уникнути неможливо. Теоретична форма будь-якої пізнавальної форми не може не включати у себе філософії. І краще, коли вона робить це свідомо на рівні логіко-екзистенціальної адекватності, ніж стихійно і спонтанно впадає у перший ліпший випадковий варіант – як зізнався А. А. Пелипенко: часткові (або приватні – В. Л.) науки, що виходять на теоретичний рівень (фізика, антропологія, історія тощо) фрагментарно запозичають елементи філософського інструментарію і мови [10]. Показовим є словосполучення фрагментарно запозичають – воно проговорює те, на що свідомої уваги не звертається: відсутність критико-аналітичної роботи умов та способів більшості пізнавальних установок, центрованих питанням що вивчається і не стурбованих проблемою як вивчається. М. Гайдеггер часто згадується як такий, що своєю критикою новоєвропейської філософії раз і назавжди усунув метафізику, але цією критикою він розвінчує претензії однієї історичної форми бути зразковим втіленням філософської роботи як такої – для нього філософська робота як така є

справою мислення, що нерозривно пов'язано з долею людини. Отже, філософська робота є постановкою і осмисленням питання конститування людського як людського і переваги віддаються граничній відкритості (за М. Гайдеггером – відкритості буттю) всупереч будь-яким звужуючим редукціоністським варіантам антропологізму.

Тепер повернемося до самоідентифікації культурології, які найчастіше акцентують увагу на тому, що культурологія є науковою дисципліною (позитивним знанням, конкретною наукою), але як розглядалося раніше будь-яка галузь знання у стані самоосмислення своєї специфікації не може не входити у простір власне філософії (часом стихійно впадаючи, часом свідомо здійснюючи філософську роботу) і особливо це торкається тих наукових дисциплін, які традиційно називають гуманітарними – до речі на Заході культурології найбільшою мірою відповідає саме гуманітаристика (*Humanitaria*), способи наукових методів якої оформлювались як відокремлення і протистояння суб'єкт-об'єктним методам новоєвропейського природознавства, що вписується у ментальну традицію класичного раціоналізму, уточненням якої (коррекція логоцентристських та есенціалістських орієнтацій) стала неокласична форма філософії. Характерно, що культурологію часом вважають неокласичною формою філософії культури [3, с.528], що бачиться дуже вірогідним твердженням і містить евристичні потенції. Отже, культурологія як особлива “наука про культуру” вміщує у себе неодмінний вимір філософствування і не може бути вирішена у горизонті науки (А. В. Ахутін, Л. М. Баткін, В. М. Межуєв), оскільки “зачіпає філософські і культурні напередвизначення (начала) самого наукового духу [1, с.646]” і тому впадає, як відмітили А. В. Ахутін і Л. М. Баткін [1, с.638–639; 2, с.305] у парадокси, пов'язані з несумісністю наукової позиції виключеності і однорідності (логосу, або розуму, культурології, який вже спирається на деяке розуміння культури – однорідність – вивчаючи багатоманітність – різноманітність – культур і приймає на себе функцію герменевтичного розуміння, а, значить, примірює на себе роль мета-позиції) з ситуацією вклю-

ченості (причетності) логосу культурології у різноманітність культурних світів. А. В. Ахутін налагоджує розв'язання цієї проблеми у руслі діалогічно-герменевтичної проблематики, але у світлі теми даної розвідки звернемо увагу на різні варіанти розуміння феномену цілісності, що постає неодмінним завданням у ситуації автореференції.

Феномен цілісності отримує різний смисловий зміст – у осмисленні його акцентується або універсальність всеохопності і повноти, або універсальність упорядковуючого принципу: домінування першого більше відповідає культурології, домінування другого – філософії. Відмінність цих двох векторів цілісності можна продемонструвати при різних підходах до робочої дефініції культури. Так, на Заході виникнення науки про культуру пов'язують з виданням книги Е. Тайлора “Первісна культура” (є і інші варіанти – Л. Уайт, В. Оствальд, але В. М. Межуєв висловлює таку точку зору і його позиція бачиться зваженою [8]), у якій наводиться дуже розповсюджене зараз визначення культури: “Культура, або цивілізація, у широкому етнографічному смислі складається у своєму цілому із знань, вірувань, мистецтв, моральності, законів, звичаїв та деяких інших здатностей та звичок, набутих людиною як членом суспільства [13, с.10-11]” – у цьому визначенні феномен культури постає у своїй багатовимірній множинності, і принцип упорядкування множинності, який перетворює сукупність у цілісність чітко не експлікований, а наданий рядопокладено у кінці: “набутих людиною як членом суспільства”. Виражено філософський характер має підхід К. Свасьяна, коли перевага надається центральному конститууючому принципу: культуру можна уявити як своєрідне коло, що інтерферує, відсвічує різноманітними символами, смислами і формами; але коло немислиме без центру – якщо усунути центр, коло розпадається; саме як центр кола бачимо сутність культури – людиною, що силиться розширитись до кола, щоб вичерпати себе, людина ще має зустріти сама себе; культура – це не стільки сукупність елементів, скільки принцип організації єдності, який надає смисл множинності; культура і є людина як світ людини, вона є

культувацією людського у людині, найяскравіша маніфестація людського [12, с.12–15]. Якщо у першому випадку увага зосереджена на предметно-об'єктивній формі культури, деякій наявній даності (навіть якщо це предметність духовно-аксіологічного роду, до того ж завжди присутній символічно-речовинний носій, іншими словами, текст), то у другому увага спрямовується на саму енергійно-діяльну підставу, спосіб конституювання (Батищев Г. С., Мамардашвілі М. К., Межуєв В. М., Михайлов Ф. Т., Петрушенко В. Л.), сама можливість схоплення якого передбачає вміння працювати з ідеальними сутностями, що від часів античності є справою філософії і внаслідок чого філософія зазнає звинувачень у абстрактності, відстороненості від дійсності, відірваності від життя. Не можна сказати, що ці звинувачення безпідставні, але безсумнівним є те, що їх не можна просто відкинути, оцінивши їх негативно. Подібні звинувачення можна простежити впродовж усієї майже трьохтисячолітньої історії філософії – апейрон Анаксимандра як безмежне і невизначене вже є відривом думки від конкретної повноти [11, с.133] і тому може розцінюватись як метафізична сутність (хоча зрозуміло, терміна ще немає). У певному смислі уся історія філософії є протистоянням і боротьбою з метафізичними сутностями: і полеміка Аристотеля з теорією ідей Платона, і сократичні школи, і християнська патристична думка, і ренесансний гуманізм, і Декарт, і лінія досвідно-емпірична, і уся так звана “наукова філософія”, і феноменологія у самому широкому смислі слова – але важко не помітити, що, по-перше, суперечка з самим собою з часів Сократа є ґрунтом зростання і переображення філософії і точки максимальної критичної налаштованості стають етапами творчого підйому. Один з останніх таких періодів – це саркастично-іронічна критика С. Керкегора, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, що передувала становленню неklasичного типу філософії.

Достатньо зваженою є позиція Л. М. Баткіна, який вважає, що культурологія – швидше не окрема галузь знання, а особливий кут зору (методологічна позиція), коли будь-які феномени розглядаються під кутом зору

культури, тобто сприймаються як тексти – не безособистісно-речовинна інформація, не пасивний та безголосий об'єкт дослідження, а є витвором іншої свідомості, з якою культуролог і вступає у спілкування. Завдання культуролога – налагодити осмислену зустріч з іншою свідомістю (у якій формі вона б не була даною), що можливо при умові самозміни, готовності і відкритості до власного конституювання [2, с.303–304].

У зв'язку з цим повернемося до деяких ідей тексту А. А. Пелипенка, висловлених із граничною послідовністю і щирістю. По-перше, він також говорить про специфіку культурології, акцентуючи увагу на словах “по відношенню до людини”, тобто культурологічна позиція передбачає зміну того, хто пізнає – що робить його живим, динамічним, неостаточним, відкритим. Правда далі йде протиставлення позиції філософії, яка від підліткової серйозності пізнати світ як він є, перейшла до стадії зрілості, якій відповідає скепсис і самоіронія постмодерну, позиції культурології, що на місце Абсолюту філософії ставить Культуру, яка є останнім цілепокладанням і ієрархією похідних та кінцевих цілей: “культура, переслідуючи свої власні цілі, конститує і саму людину як суб'єкта і наявну модальність світу, у якому вона існує [10]”, раніше А. А. Пелипенко говорить, що Культура займає місце Бога, тобто постає граничною творчою досконалістю. Ситуація дуже виразна і показова: у тексті починають діяти Культура – гіпостазована сутність з великої букви – і “інтелект”, ім'я людини, що постає похідною детермінованою істотою, – і цей поворот думки достатньо характерний для культурології, що визнає себе суто науковою дисципліною: реальність культури приймається як перша очевидність, за межі якої вирватись не можна [10] і яка детермінує людину як похідну функцію від культури. Але ж тоді і виникає ситуація парадокса “Ніщо не може претендувати на остаточну істинність” – або культурологія здатна пізнавати культуру як наукова дисципліна і тоді вона має можливості прориву за межі історичної відносності та упередженої включеності і значить не може не спиратися на позицію трансцендентальної суб'єктності, або вона

не є культурологією як науковою дисципліною. А. А. Пелипенко мислить і послідовно, і відкрито – далі передбачається руйнівна для Культури ситуація “експлікації та містифікації її власних структурно-змістових підстав [10]”, внаслідок чого виникає небезпечна для Культури ступінь свободи, на яку здатні виняткові особистості, які вже перестають бути “зряд-дям маніпуляції, що працюють на екстенсивну прогресію смислового і феноменального поля культури [10]”. Позиція свободи дозволяє вступати у рівноправний діалог з Культурою і отримати можливість переходу з одної культурної системи у іншу – робимо висновок: є можливість постати не детерміновано культурою істотою, а творчо-енергійною породжувальною силою. Демістифікація підстав культури є таким знанням, що породжує скорботу [10], отже має метафізичний (спрямованість на перші, “надфізичні” підстави) та екзистенційний (дотичний до існування людини як людини) характер, як впродовж тисячоліть свого існування і розглядалася філософія. У якості завершального (але не остаточного) висновку можна відмітити, що культурологія у ситуації самоідентифікації і осмислення себе не лишає філософію за власними межами, а підпорядковується філософській дисципліні, тобто є галуззю філософського знання.

Література:

1. Ахутин А.В. Парадоксы культурологии / А. В. Ахутин // Ахутин А. В. Поворотные времена. – СПб. : Наука, 2005. – С. 629–704.
2. Баткин Л. М. О некоторых условиях культурологического подхода / Л. М. Баткин // Античная культура и современная наука. – М. : Наука, 1985. – С. 303–312.
3. Горных А. А., Миненков Г. Я. Культурология / А. А. Горных, Г. Я. Миненков // С. 527–528.
4. Евлампиев И. И. На грани вечности. Метафизические основания культуры и ее судьба / И. И. Евлампиев // Метафизика Петербурга. Петербургские чтения по теории, истории и философии культуры. Вып. 1. – СПб. : , 1993. – С. 7–25. – Режим доступа: http://www.sofik-rgi.narod.ru/avtori/mtfkaspb_1993/r1.pdf.
5. Культурология. Краткий тематический словарь. – Ростов-на-Дону : Феникс 2001. – 192 с. – (Словари XXI века).
6. Культурология: Учебное пособие / Составитель и ответств. редактор А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001. – 304 с.
7. Лимонченко В. В. Конец философии как ситуация человека // Філософські пошуки, вип. XXXII. – Львів-Одеса : Cogito – Центр Європи, 2010. – С. 86-97.
8. Межуев В.М. Культурология и философия культуры // Режим доступа: <http://www.countries.ru/library/sophia/mezuev.htm>.
9. Межуев В. М. Философия культуры. Эпоха классики. Курс лекций. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – 44 с.
10. Пелипенко А. А. В защиту культурологии // Режим доступа: <http://apelipenko.ru/Наука/Статьи/Теориякультуры/Взащитукультурологии.aspx>
11. Петрушенко В. Л. Парменид: концептуальный образ / В. Л. Петрушенко // Петрушенко В. Л. Иов, или о человеческом самостоянии (исследования, размышления, эссе). – Львов : Новый свет – 2000, 2008. – С. 115–163.
12. Свасьян К. А. Человек как творец и творение культуры // Вопросы философии. – 1987. – №6. – С. 12–15.
13. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М. : Издательство политической литературы, 1989. – 573 с. – (Библиотека атеистической литературы).